

Natuur in mensenland

Essays over ons nieuwe cultuurlandschap

Martin Drenthen

KNNV UITGEVERIJ

Inhoud

Inleiding 9

1. De goede natuur. Een kleine geschiedenis van het natuurbegrip 19
2. Leesbaar landschap als nieuwe zinsamenhang 36
3. Hechting en onthechting in de nieuwe natuur 60
4. Echt of namaak? 90
5. De kunst van het lezen en schrijven van het landschap 108
6. Ons paradoxale verlangen naar wildheid 136
7. Mensenwensen en de natuur als het andere 145
8. De gevaarlijke lokroep van de wildernis 156
9. Betwiste verhalen van de natuur 184
10. Herwildering in gelaagde landschappen als uitdaging voor plaatsidentiteit 205

Verantwoording 233

Noten 235

If what we are is entailed in the story we create for ourselves, then only a new story will alter us and our actions. We cannot write a new story. But we can listen for one, once we recognize the need. And if we can side-step the protective barriers of common sense, there is the possibility that we can become fertile ground for a new start, a new story, and a redefining of our place in the world.

Neil Evernden, *The Natural Alien*

Inleiding

‘God schiep de wereld, behalve Nederland. Dat liet hij over aan de Nederlanders zelf’, schreef Voltaire in de achttiende eeuw. Echte, ongerepte natuur bestaat hier niet, wordt tegenwoordig ook keer op keer gezegd. We hebben weliswaar geen echte natuur, maar in plaats daarvan hebben we een cultuurlandschap, een landschap dat door mensen is gemaakt, en dat wereldberoemd is dankzij de schilderijen van de Hollandse meesters.

Maar ons cultuurlandschap is ook niet meer wat het geweest is; ons oude boerenland is veranderd in een groene woestijn, en de schamele resten zogenaamde halfnatuur, heidegebieden, kruidenrijk grasland en veenontginningen staan onder druk. De steeds maar doorgaande intensivering van de landbouw heeft ervoor gezorgd dat de plant- en diersoorten die zich eeuwenlang in de marges van het oude cultuurlandschap naast de mens wisten te handhaven tegenwoordig steeds verder worden weggedrukt. Een recente studie toonde aan dat de insectenstand in enkele decennia met bijna vijfenzeventig procent is teruggelopen. Onder andere als gevolg daarvan gaat het al vele jaren slecht met de weidevogelstand. De grutto, in 2015 nog door het Nederlandse publiek uitgeroepen tot nationale vogel, was tot voor kort een algemene soort, maar de populatie gaat sinds de eeuwwisseling snel achteruit. En terwijl duidelijk is aangetoond dat die teruggang met name te wijten is aan voedselgebrek door afname van insecten en te lage grondwaterstand, weten sommigen nog steeds zeker dat de eigenlijke oorzaak van deze teruggang juist een teveel aan natuur is, namelijk een te groot aantal vossen en andere predatoren.

Hoewel de kwaliteit van het oude cultuurlandschap terugloopt,

zijn er gelukkig ook lichtpuntjes, met name in de zogenaamde nieuwe natuur: plekken waar op voormalige cultuurgrond – boerenland maar ook oude industriegebieden – weer ruimte wordt gemaakt voor de terugkeer van plant- en diersoorten die elders verdwenen zijn en waar natuurprocessen zoals predatie en successie weer mogelijk zijn. Spectaculaire soorten zoals de zeearend en de visarend vliegen inmiddels weer door ons luchtruim, en ook de bever en de otter zijn weer terug van lang weggeweest. En het verhaal over de nieuwe natuur vindt breed gehoor. De film *De nieuwe wildernis* over de Oostvaardersplassen was jaren geleden een kassucces, en ook *De Wilde Stad* trok veel bezoekers. Oorspronkelijke natuur mag dan niet bestaan in Nederland, kennelijk bestaan er nog wel wilde plekken in ons door mensen gedomineerde landschap, waar natuurprocessen het aanzien van het landschap bepalen en diër- en plantensoorten nog een leefgebied kunnen vinden, en deze plekken worden ook door veel mensen gewaardeerd.

Maar wat voor de een nieuwe wildernis is, is voor de ander een groene leugen. Volgens de tegenstanders bestaat die zogenaamde nieuwe wildernis voor het grootste gedeelte uit brandnetels, muggen en overstromingen! In de nieuwe natuur is de eeuwenlange geschiedenis van het Hollandse landschap uitgewist en vervangen door namaaknatuur en nepwildernis om aan de romantische behoeften van de verveelde stedeling tegemoet te komen. Voor echte natuur moet je naar verre oorden, zoals het Amazone regenwoud of de donkere wouden van Canada, zo wordt dan gezegd.

Bovendien vinden in die nieuwe natuur allerlei zaken plaats die in het moderne Nederland nauwelijks nog worden getolereerd. Wanneer tijdens een strenge winter grote aantallen dieren sterven van de honger klinkt al gauw de roep om ingrijpen.

Tijdens de recente ophef naar aanleiding van het “natuurlijke” beheer van de Oostvaardersplassen, en de massale sterfte van grote grazers in tijden van voedselschaarste, werd door zelfbenoemde dieractivisten benadrukt dat de Oostvaardersplassen geen ‘echte’ natuur zijn, omdat er een hek omheen staat en de dieren ooit door de mens zijn uitgezet. Een van de woordvoerders van de activisten voegde er met een zekere gretigheid aan toe dat natuur sowieso in Nederland niet bestaat.

Ik heb de Oostvaardersplassen meerdere malen bezocht, soms met een groepje studenten, soms in een kleiner gezelschap, en de

indruk van het gebied wisselt sterk afhankelijk van het seizoen waarin je er bent. In het voorjaar en de zomer waan je je soms in de Serengeti, zoals je die kent van natuurdocumentaires, weliswaar zonder zebra's, gnoes en giraffes, maar met grote kuddes konikpaarden, heckrunderen en edelherten. Alleen de flatgebouwen van Almere aan de horizon, de hoogspanningsmasten en de spoorlijn tussen Almere en Lelystad herinneren je eraan dat je in Flevopolder bent. Dat maakt het gebied eigenlijk alleen nog maar bijzonderder. Dat die grote grazers zich het gebied eigen hebben gemaakt bleek toen ik enkele jaren geleden samen met een aantal collega's in een busje met motorpech stil kwam te staan, en de konikpaarden gemoedelijk om ons heen graasden. Uiteraard hielden ze ons wel met een schuin oog in de gaten. Zij waren immers thuis en wij waren de gekooide indringers.

Hoe anders was het die keer in eind januari, toen ik het gebied bezocht met een groep studenten in het kader van een cursus milieufilosofie. Waar het gebied in de zomer doet denken aan een Afrikaanse savanne, daar zie je tegen het einde van de winter een kale, modderige vlakte waarin sterk vermagerde dieren staan te wachten tot het voorjaar wordt, intereënd op hun vetreserve die ze in de zomer, in tijden van voedselovervloed, hebben aangelegd. Het tafereel snijdt soms door de ziel: alles wat mogelijkwerwijs eetbaar zou kunnen zijn is verdwenen, wat rest is een troosteloos landschap waarin sterk vermagerde dieren zo stil mogelijk wachten tot de winter voorbij is. En daarbij staat vast dat vele het einde van de winter niet zullen halen. Verspreid over het gebied liggen kadavers. Veel dieren halen het einde van de winter niet, ze vallen ten prooi aan honger en ziekte omdat ze in de zomer onvoldoende vetreserves hebben opgebouwd. De dieren waarvan duidelijk is dat ze de winter niet doorkomen worden door de boswachters met een gericht schot uit hun lijden verlost – het zogenaamde (vroeg) reactief beheer. Terwijl je daar loopt weet je dat elke verstoring van de dieren nu, later het verschil kan maken tussen leven en dood – zolang er niets te eten is, kunnen de dieren immers slechts energie sparen en hopen dat het voorjaar niet te lang op zich laat wachten. De verzekering van biologen dat de sterftepercentages in de Oostvaardersplassen gemiddeld niet wezenlijk verschillen van de sterfte onder wilde dieren op andere plekken in Nederland, plaatst het lijden in perspectief, maar maakt het niet minder schrijnend.

Toch is het opmerkelijk dat de wintersterfte van de dieren in de Oostvaardersplassen – gemiddeld rond de 30% – niet wezenlijk verschilt van de sterfte onder andere wilde dieren: de reeën in een willekeurig Nederlands bos, de muizen in een willekeurig weiland. Om maar niet te spreken van de jaarlijkse sterfte onder zangvogels: slechts één op elke vijf koolmezen die in de lente geboren worden haalt het einde van de zomer. In de natuur wordt meer gestorven dan geleefd, zei Midas Dekkers al. Maar het sterven in de Oostvaardersplassen is voor veel mensen extra confronterend. Misschien omdat het zich zo voor onze ogen afspeelt, en het over diersoorten gaat die we kennen uit de landbouw of uit sterk bejaagde gebieden – paarden, runderen en herten. En ander verschil is dat dieren in de natuur over het algemeen in het verborgene doodgaan – veelal zelfs bewust een rustig plekje zoeken om buiten het zicht van predatoren te kunnen sterven.

Maar er lijkt bij de Oostvaardersplassen ook iets anders aan de hand te zijn. De meeste mensen die te hoop lopen tegen het sterven van de dieren, accepteren, zij het schoorvoetend, dat de percentages stervende dieren in andere natuurgebieden vergelijkbaar kunnen zijn. Het lijden en sterven zelf is er niet de steen des aanstoots, – maar de specifieke context: ‘wij hebben ze daar neergezet’, ‘er staat een hek dat ze belemmert elders voedsel te zoeken’, ‘dit is nepnatuur’, ‘een ecologenspeeltje’, de dieren zouden het slachtoffer zijn van ‘een dierenexperiment’ door elite-wetenschappers die het contact met de werkelijkheid zijn kwijtgeraakt, en Staatsbosbeheer zou die groene leugen in stand proberen te houden. In plaats daarvan zou het beheer moeten worden overgedragen aan boeren en jagers, die het gebied tenminste nog nuttig zouden gebruiken. Teruggave van vruchtbare grond aan de zogenaamde natuur is immers sowieso een vorm van verkwisting, zo voegden enkele boeren daar nog aan toe. Wij zijn niet tegen natuur, zo wordt daar vaak aan toegevoegd, maar dan wel echte natuur, en die bestaat nou eenmaal niet in Nederland.

De recente keuze om voortaan door middel van afschot het aantal dieren in het gebied weer actief te bepalen betekent niet het einde van wildheid in de Oostvaardersplassen. Wie aandachtig kijkt zal nog steeds kleine ruimtes van wildheid kunnen blijven ontwaren waar dingen gebeuren buiten onze controle om. Maar het gebied is niet langer symbool van onze bereidheid om de controle los te laten

en ruimte te maken voor wat niet door ons wordt bepaald. Nederland is weer wat aangeharkter geworden. En wij kunnen onszelf blijven wijsmaken dat God de wereld heeft gemaakt, maar Nederland is gemaakt door de mens.

De grens tussen natuur en niet-natuur heeft een sterk symbolische betekenis. Dat werd duidelijk toen er tijdens het hoogtepunt (of dieptepunt, het is maar hoe je het bekijkt) van het Oostvaardersplassendebat in de winter van 2018 een wetenschappelijk rapport verscheen over de opvang van zeehonden in het wild, waarin de huidige mate van die opvang in Nederland door een internationale commissie 'onaanvaardbaar' werd genoemd. Het advies was om voortaan veel terughoudender te zijn met de opvang van zogenaamde huilers, jonge zeehonden die hun moeder zijn kwijtgeraakt. Ten eerste omdat de meeste jonge dieren al binnen 24 uur door de moeder worden opgehaald, en ten tweede omdat de opvang en het weer vrijlaten van verzwakte dieren de gezondheid van de populatie zeehonden in het geding zou brengen. Veel ecologen wezen erop dat de zaak in de Oostvaardersplassen vergelijkbaar was, en dat massale sterfte ten tijde van voedselarmoe een natuurlijk proces is. De reactie was tweeledig. De meeste dierenactivisten accepteerden het advies over de zeehonden maar hielden staande dat de situatie in de Oostvaardersplassen niet natuurlijk was, anderen wezen het rapport sowieso ten stelligste af, omdat ook vandaag nog de meeste zeehondensterfte door de mens zou worden veroorzaakt. Volgens de oprichter van de zeehondencreche in Pieterburen, Lenie 't Hart, gaven de leden van de zeehondencommissie blijk van een "Oostvaardersplassen-mentaliteit".

Wij mensen maken dus een scherp onderscheid tussen natuur en cultuurlandschap, waarbij velen tot de conclusie komen dat echte natuur hier niet voorkomt. J.C. Bloem dichtte het al: 'Wat is natuur nog in dit land? Een bos ter grootte van een krant. Een heuvel met wat villaatjes ertegen.'

Maar wat als die wilde natuur zichzelf niet houdt aan ons onderscheid, en een wild dier zich spontaan richting ons land beweegt? Dan blijkt opnieuw hoe lastig wij het vinden om dat een plaats te geven. De wolf, want daar heb ik het over, werd in de negentiende eeuw in het grootste deel van West-Europa uitgeroeid. Er kwamen alleen nog populaties voor in afgelegen streken in Oost- en Zuid-

Europa. Maar sinds een jaar of twintig verspreiden wolvenpopulaties zich weer over het continent. Italiaanse wolven zijn noordwaarts getrokken, naar de Franse, Zwitserse en Oostenrijkse Alpen, terwijl Oost-Europese wolven zich eerst hebben gevestigd in voormalig Oost-Duitsland en sindsdien westwaarts trekken. De eerste mogelijke Nederlandse waarneming vond plaats in augustus 2011, op een snelweg op nog geen 20 kilometer van de grens met Duitsland, en daarna kwamen er elk jaar meer. Terwijl ik dit schrijf is bekend geworden dat alleen al in het voorjaar van 2018 minstens zes verschillende individuele wolven Nederland hebben bezocht.

Dit heeft geleid tot heftige reacties in de media en onder de bevolking, waarbij de vraag wordt gesteld of dit type dier nog wel thuishoort in ons hedendaagse landschap. Kortom, we houden van natuur, maar dan wel graag aan de andere kant van het hek.

Het meest verontrustende aan de wolf is daarom misschien wel dat hij door zijn gedrag het heldere onderscheid tussen wilde natuur en cultuurland ondermijnt. En dus hebben we, voor de wolf goed en wel in ons land is aangekomen, al allerlei regelingen en protocollen opgesteld, om het potentiële gevaar van de indringer uit de onbeheersbare wildernis te bezweren. In 2012 gaf de overheid opdracht tot een zogenaamde ‘factfindingstudy’ en een ‘kwalitatief onderzoek’,¹ in datzelfde jaar werd in nauwe samenwerking met alle betrokkenen, een ‘wolfbeheerplan’ opgesteld.

En de wolf zelf? Die maakt geen onderscheid tussen de verschillende landschappen, zolang er maar genoeg prooidieren en schuilplaatsen zijn.

Wat al deze discussies over natuur en landschap typeert is hoe daarin cultuur en natuur steeds tegenover elkaar worden gezet alsof het twee helder gescheiden werelden zijn. Natuur is pas echte natuur als er geen menselijke invloed is, en cultuur is pas echte cultuur wanneer de mens er de dienst uitmaakt. Vanuit die optiek bestaat er allicht geen natuur meer in mensenland. Natuur speelt dan geen rol in ons dagelijkse leven, maar is slechts de plek waar je in het weekend met de kinderen naartoe gaat, eventueel gecombineerd met een bezoek aan het pannenkoekenhuis.

Zo zijn ook in de maatschappij de groene thema’s netjes verdeeld. De milieubeweging richt zich op de manier waarmee we omgaan met de directe leefomgeving van de mens en ze houdt zich bezig met

de inrichting van de maatschappij rond thema's als economie, vervoer en energie en het effect daarvan op lucht- en waterkwaliteit en op het klimaat. De natuurbescherming houdt zich intussen bezig met bedreigde planten en dieren, en met de bescherming van natuurgebieden buiten de stad. Alleen daar waar het een het ander raakt, bijvoorbeeld wanneer economische activiteiten zoals de landbouw botsen met soortbehoud, trekken beide samen op. En dezelfde scheiding heeft ook gevolgen voor de mensen die zich met deze zaken bezighouden. De milieubeweging richt zich op de politiek, en bestaat vooral uit mensen met een achtergrond in de milieukunde aangevuld met mensen vanuit de wereld van beleid, politiek en economie. De wereld van de natuurbescherming is voor het grootste deel van zijn geschiedenis redelijk apolitek geweest, ze bestaat van oudsher uit grootgrondbezitters en gebiedsbeheerders, en tegenwoordig voor het grootste deel uit mensen met een achtergrond in de biologie en ecologie, aangevuld met wat beleids- en communicatiemedewerkers. Door die scheiding heeft de milieubeweging veelal een blinde vlek voor de betekenis van leefgemeenschappen, het beheer van natuurlijke ecosystemen en de dimensie van het ecologische leven die zich aan menselijke controle onttrekt. Terwijl de natuurbeweging ertoe neigt natuurbeheer enkel als een technisch-ecologische kwestie te begrijpen en het niet als haar taak ziet om de aandacht te vragen voor de politieke en ethische kant van de zorg om de natuur. En dat terwijl helemaal niet zo helder is waarom we eigenlijk echte, wilde natuur willen beschermen, en wat we daar dan mee bedoelen.

In werkelijkheid bestaat er echter helemaal geen nette scheiding tussen natuur en cultuur. Het zijn geen verschillende domeinen van de werkelijkheid, maar veeleer twee dimensies die aanwezig zijn in een en hetzelfde landschap. Wanneer we cultuur begrijpen als de wereld zoals die door mensen is vormgegeven, dan is natuur niet zozeer wat nog niet door de mens is beïnvloed, maar veeleer dat wat tegenspel biedt aan onze vormgeving. Zelfs een vaak gebruikte term als halfnatuur, waarmee de oude cultuurlandschappen zoals heidevelden worden aangeduid, is wat dat betreft misleidend, omdat daarmee opnieuw gesuggereerd wordt dat natuur zich aan de ene kant van een denkbeeldige lijn bevindt en natuur aan de andere kant, en dat het raakvlak van die twee een of andere mengvorm zou zijn. Maar zo is het niet. In Nederland is elk land-

schap inderdaad een cultuurlandschap, maar ook natuur is overal.

Wanneer we het dualisme tussen mens en natuur, en cultuur en natuur proberen achter ons te laten, dan krijgen we zicht op de manier waarop we in ons leven de planeet delen met andere levende wezens, en hoe daarmee de wildernis ook in onze mensenwereld aanwezig is. Ook in de stad is natuur alom aanwezig, en ook op onze industrieterreinen en onze meest intensieve landbouwgronden proberen zich niet-menselijke levensvormen te handhaven. En voor wie er aandacht voor heeft, is duidelijk dat onze vormgeving van de wereld verre van vanzelfsprekend is en dat onze pogingen tot controle voortdurend door de wildheid in de wereld worden uitgedaagd. En omgekeerd wordt dan ook duidelijk hoe de cultuur altijd aanwezig is in wat we doorgaans als natuur betitelen, niet alleen als bedreiging ervan, maar ook als een dragende kracht. Het zijn onze menselijke waardeoordelen en culturele betekenissen die niet alleen bepalend zijn voor de manier waarop we deze gebieden beleven, maar ook bepalen *dat* we ze willen beschermen en hoe we ze beheren. Ook onze meest wilde natuurgebieden zijn in zekere zin cultuurlandschappen, omdat ze de uitdrukking vormen van menselijke keuzes en waardeoordelen. Maar die alomtegenwoordigheid van de culturele dimensie in onze omgang met natuur betekent nog niet dat die natuur daardoor ophoudt natuur te zijn. De nieuwe wildernis is ons nieuwste cultuurlandschap.

Daardoor raakt de betekenis van landschap en natuur ook op allerlei manieren vervlochten met ideeën over onszelf en onze plaats in de wereld, en dat zou gevolgen moeten hebben voor de manier waarop we onze gesprekken over natuur moeten voeren, of het nu gaat om debatten over de toekomst van ons landschap, over de rol natuurontwikkeling en natuurbescherming, over Nederlandse identiteit en de rol van biodiversiteit, over de toekomst van de Oostvaardersplassen of de komst van de wolf.

In dit boek onderzoek ik wat het betekent dat vragen rondom natuurbescherming en landschapsbescherming altijd zowel een culturele als een natuurlijke dimensie hebben. Ik zal laten zien dat vragen over onze omgang met natuur en landschap ten innigste zijn verweven met ideeën over wie wij zijn en wat onze plaats is als burgers in de biotische gemeenschap van de natuur. Ik probeer een systematische perspectief te ontwikkelen om na te denken over de relatie met onze omgeving door in een aantal essays in te gaan op verschillende

aspecten van die betrekking tussen onszelf en de natuur, waarbij ik steeds laat zien hoe in onze ervaring tot en relatie met natuur en landschap interpretatie steeds een sleutelrol speelt.

HOOFDSTUK I

De goede natuur. Een kleine geschiedenis van het natuurbegrip

Natuur is een onmogelijk begrip; iedereen bedoelt er iets anders mee. Dat geldt ook voor de manier waarop we de natuur waarderen. Als we kijken naar de manier waarop verschillende mensen de waarde van natuur onder woorden proberen te brengen dan valt daarbij een duidelijke tweespalt op.

Aan de ene kant zien we beleidsmakers, politici, omgevingspsychologen en in toenemende mate ook natuurbeschermers praten over de waarde van de natuur. Meestal wordt die waarde uitgedrukt in termen die laten zien hoe de natuur allerlei diensten aan ons verleent waaraan we ons welzijn en welbevinden te danken hebben. De waarde van natuur wordt hierin bepaald vanuit een antropocentrisch perspectief, dat wil zeggen, de wereld wordt bekeken vanuit de mens en alle dingen in de wereld worden beoordeeld op hun nut, op wat ze bijdragen aan menselijk welbevinden. En dergelijk antropocentrisme is tegenwoordig voor veel mensen problematisch geworden. Het is niet langer vanzelfsprekend dat de mens in het centrum van de wereld staat en de maat der dingen is. Natuur heeft niet alleen een instrumentele waarde, maar ook waarde van zichzelf en voor zichzelf. De term 'intrinsieke waarde van de natuur' drukt dit uit: de waarde van de natuur valt niet samen met de instrumentele waarde van de natuur voor de mens. De appelboom in mijn kleine stadstuin is niet alleen van waarde voor mij en mijn menselijke buurtgenoten, omdat hij mij appels geeft en zuurstof, en omdat hij me schaduw geeft op een warme dag en simpelweg omdat hij ook mooi is; nee, de boom is ook van waarde voor de vogels in mijn tuin, zijn bladeren zijn het voedsel van rupsen in de lente, en de gevallen bladeren voor regenwormen in de herfst. Die worden vervolgens

weer gegeten door andere levende wezens: de koolmezen, roodborstjes en merels en soms door het egeltje dat mijn tuintje een enkele keer 's nachts komt bezoeken. Omdat de appelboom deel uitmaakt van het kleine ecosysteem van mijn tuin en daarin een functie vervult voor andere dieren en planten valt zijn waarde niet samen met zijn instrumentele waarde voor ons mensen. Misschien zouden we zelfs kunnen zeggen dat de boom zijn eigen bestaan waardeert, al vooronderstelt zoiets dat bomen zich bewust zijn van hun eigen bestaan, en de vraag is of dat zo is.² Hoe dan ook, de appelboom in mijn tuin is niet zomaar een ding, het is een levend wezen, waarmee het goed of slecht kan gaan.

Over de vraag of natuur intrinsieke waarde heeft, en wat dat betekent, hebben milieufilosofen bibliotheken volgeschreven. Maar dat is niet waarover dit boek gaat. Alle bovenstaande voorbeelden zijn manieren van spreken waarin de waarde van de natuur wordt besproken als een object dat tegenover ons staat. Dat geldt zowel wanneer we spreken over ecosysteemdiensten en het nut van natuur – de betekenis van biodiversiteit voor de stabiliteit van ecosystemen, voor onze voedselproductie, en voor de mogelijkheid om in de toekomst nieuwe medicijnen te ontwikkelen – maar ook wanneer we het belang benadrukken van mogelijkheden tot natuurbeleving voor de mentale en fysieke gezondheid van de mens.

Maar soms spreken en denken we ook op een andere manier over de waarde en betekenis van natuur, niet als een waardevol object dat we moeten koesteren, maar als een zinvol verband waar we onszelf deel van weten, en dat ons een bijzonder perspectief kan bieden op de betekenis van ons eigen bestaan. Een dergelijk spreken over natuur wordt veel minder vaak teruggevonden in beleidsstukken, actieplannen, en natuurbeschermingsprogramma's, maar eerder daar waar mensen verhalen vertellen over de spirituele betekenis van natuur, over de wildheid en waarom het een verlies zou zijn als die zou verdwijnen, over de verwondering om het grote geheel waarvan we deel uitmaken, en over het ontzag voor de sterrenhemel als duidelijkste teken dat de natuur groter is dan wijzelf. Al deze verhalen benadrukken de betekenis die natuur lijkt te hebben voor hoe we naar onszelf en de wereld kijken.

De manier waarop wij spreken over natuur is het resultaat van een lange complexe geschiedenis waarin het begrip natuur zo vaak van betekenis is veranderd dat het een onmogelijk want onduidelijk

begrip is geworden. Volgens sommige filosofen zouden we het begrip zelfs zo snel mogelijk moeten afschaffen.³

De verschillende historische natuurbeelden hebben enerzijds doorgewerkt in de manier waarop de mens zijn omgeving benaderde en vormgaf, maar anderzijds bepaalde het begrip natuur ook in belangrijke mate de manier waarop de mens nadacht over zijn plek in de wereld: wat is de plaats van de mens in de natuur? Kan het begrip natuur behulpzaam zijn bij het beantwoorden van morele vragen? En wat is de morele betekenis en waarde van de natuur zelf?

Ik wil in dit hoofdstuk niet primair een historisch juiste beschrijving van de geschiedenis van het begrip natuur geven – die geschiedenis is veel te complex om in dit korte bestek uit te werken. Bovendien zijn er al schitterende boeken waarin de geschiedenis van het natuurbegrip uit de doeken wordt gedaan.⁴ Waar het mij hier om gaat, is via een korte historische excursie laten zien hoe de oude ideeën en beelden over natuur in onze tijd doorwerken en hoe ze hun sporen hebben nagelaten in ons huidige Nederlandse landschap. Ik richt me daarbij vooral op die opvattingen over de natuur die een ethische betekenis hebben. Ik zal daarbij onvermijdelijk een deel van de heersende vooroordelen en clichés over dat verleden herhalen, maar hopelijk met als resultaat dat er wat licht schijnt op de veelduidelijke rol van het natuurbegrip in huidige debatten.

Een kleine geschiedenis van het natuurbegrip: van kosmos naar projectie

De mythische tijd: natuur als chaos

In de prehistorie speelde, voor zover zich dat tenminste laat nagaan, de natuur een centrale rol in de manier waarop de mens de wereld verstond en zijn eigen plaats daarin bepaalde. In het natuurbegrip kwam de structuur van de wereld tot uitdrukking en werd duidelijk welke plaats de mens in die wereld innam. Uit een goed begrip van de natuur kon een antwoord worden afgeleid op de vraag hoe de mens zich in de wereld te gedragen had, gegeven de plaats van de mens in de natuur. De kennis van de natuur kwam op een tamelijk mysterieuze manier tot stand en was een zaak van priesters en sjamanen, die geacht werden een bijzondere, geprivilegieerde toegang tot de natuur te bezitten. Deze kennis van de natuur was niet voor

iedereen toegankelijk – je moest eerst worden geïnitieerd in de magische kennis van natuur en zelfs daarna was je afhankelijk van de instemming van de goden – en je kon om die reden ook niet op een rationele wijze worden gekritiseerd. Als je eenmaal wist wat de natuurgoden wilden, dan had je je daar als mens naar te richten.

Sommige sporen van dit voorchristelijke, mythische natuurbeeld kunnen zelfs vandaag de dag nog worden teruggevonden in het Nederlandse landschap.⁵ In een tijd waarin de getijden vrij spel hadden, en Nederland vooral uit zoutwatermoeras bestond, een landschap zonder duidelijke grens tussen zee en land, bouwden de vroege bewoners terpen: kunstmatige vluchtplaatsen waarop zij zich konden terugtrekken wanneer de woeste en onbeheersbare natuurkrachten woedden. De mensen uit die tijd waren overgeleverd aan de ontembare, chaotische natuur en de natuurgoden, en dat zorgde voor een zekere gelatenheid tegenover de machtige natuur. Ze probeerden de natuur niet te controleren, maar pasten zich waar mogelijk aan de omstandigheden aan.

De Antieke tijd: natuur als kosmos

We kunnen wat meer begrijpen van het natuurbegrip in de voormoderne tijd, door te kijken naar de rol van natuur in de antieke Griekse filosofie.⁶ Het antieke natuurbegrip heeft zijn wortels in het mythische verstaan van de wereld gedurende de oertijd, maar vond bij de Griekse denkers voor het eerst een systematische uitwerking. Ook voor de oude Grieken gold dat de natuur een duidelijke morele orde had – waaruit volgde wat wel en niet juist, wel en niet gepast was – en die natuurlijke orde fungeerde als een model voor de maatschappij.

De werkelijkheid was een groot betekenisvol geheel, de kosmos, met een bepaalde orde waarin alles zijn natuurlijke plaats had. In de kosmos had elke ding, elke plant en elk dier een eigen doel en bestemming die innig samenhang met hun diepste essentie. Als alle dingen zich overeenkomstig hun eigen wezen gedroegen, dan was de kosmos ‘in orde’ en was de wereld een zinvol en harmonieus geheel. Het Griekse woord kosmos betekende dan ook niet alleen ‘werkelijkheid’ en ‘wereld’ maar ook ‘orde’, ‘regelmaat’ en zelfs ‘sieraad’. Daarmee gaven de Grieken aan de werkelijkheid als een harmonieus, schitterend en goddelijk schouwspel te beschouwen.

De Grieken beschouwden zichzelf als integraal deel van deze natuur. Ook de mens had een plaats in de geordende werkelijkheid.